

TARİX DƏRSLƏRİNDƏ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDAN İSTİFADƏ PROBLEMİNİN KURİKULUM MATERIALINDA QOYULUŞU

Cəmilə Atakişiyeva,
Sabirabad Peşə Liseyinin tarix müəllimi
e-mail: q.cemila1999@gmail.com

Müasir təhsil islahatlarının əksinə olaraq, əvvəllər fənlərə əsasən fundamental məlumatlar, biliklər sistemi kimi yanaşırdı. Əsas təlim məqsədi olaraq öyrədici məqsəd götürülmüş, tərbiyəedici və inkişafetdirici məqsədlərə daha az diqqət yetirilmişdir. Məhz bunun üçün də ümumtəhsil kurikulumlarının hazırlanaraq yenilənməsi təklifi irəli sürülmüşdür. Günümüzdə isə təhsilə olan baxış və yanaşmalar fərqlidir. Bu gün ona məqsəd kimi deyil, inkişafetmənin davamlılığının təmin olunmasındakı əsas mexanizm olaraq bilik və dəyərlərin, davranış, həyat tərzinin dəyişdirilməsi kimi yanaşılır. Məhz reallaşan milli kurikulum islahatları bu təhsil məqsədinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Günümüzün kurikulum sənədi yeni məzmun, xarakter, mahiyyət daşıyır [16, s. 9]. Professor M.Mərdanovun sözləri ilə desək, “yaddaşa əsaslanan hafizə məktəbindən, təfəkkür və düşüncə məktəbinə” çevirmə prosesində yeni təlim strategiyalarının, standartlarının, qiymətləndirmə mexanizmlərinin tətbiqi prioritet məsələsi olaraq qəbul edilmişdir [23, s. 39]. Tarix fənni kurikulumunun reallaşması bu xüsusiyyətləri məktəblilərə ötürmək, onlara aşılmaq üçün mühüm əhəmiyyətə malik sənəddir. Tarixin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni inkişaf ardıcılığına nəzarət etməklə, bütün bu tarixi prosesləri anlamağa, inkişaf xüsusiyyətlərini dərk etməyə, hadisələri müqayisə etməyə, onlardan nəticə çıxartmağa və bu yolla da məktəblilərin

cəmiyyətə inteqrasiya olunma qabiliyyətinə malik olmasına kömək edir. Ölkəmizdə bütün sahələrdə – siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafda əldə olunmuş nəticə və nailiyyətlər Azərbaycanın qüdrətini daha da yüksəltməkdədir. Son illərdə hər sahədə olduğu kimi, təhsilimizdə də köklü surətdə dəyişikliklər aydın seçilir. Dövlət siyasətinin bir hissəsi olan təhsil sahəsinə çox böyük dəyər verilir. Bu önəmin nəticəsi xeyli sayda məktəbin tikilməsində, təmir olunmasında, maddi-texniki təchizatla təmin edilməsində, pedaqoji hazırlığa ayrılmış böyük maddi vəsaitdə və bu kimi digər hallarda öz əksini tapmışdır. Təhsilimizin inkişafı daim diqqət mərkəzində olmuş, sistemi tənzimləyən hüquqi özül hazırlanmışdır. Prezident İlham Əliyev təhsil haqqında demişdir: “Təhsil hər bir dövlətdə olduğu kimi, ölkəmizdə də gələcəyin təminatçısıdır. Ölkə əhalisinin savadlılıq səviyyəsi, bilikləri, bacarıq və istedadları həmin dövlətin inkişafını təyin edir. Təhsil üzrə göstəricilərimiz daim yüksək səviyyədə olmalıdır. Çünki o bizim gələcəyimizi təşkil edir”.

Kurikulum materiallarında məsələnin qoyuluşu

Bədii ədəbiyyatlar ictimai həyatın, cəmiyyətin tərkib hissəsidir. Dövrün bəzi mənəvi, sosial çalarlarını əks etdirir, sosial və fəlsəfi düşüncə haqqında təsəvvür yaradır. Belə ki, bədii ədəbiyyatlar daim dövrün hadisə və proseslərindən – üsyanlardan, müharibələrdən, inqilablardan və başqa siyasi-ictimai proseslərdən asılı olaraq bu və ya digər dərəcədə təsirlənmişdir. Eyni zamanda insanların gündəlik məşğuliyyəti, qay-

gıları da bədii ədəbiyyatda əks olunmuşdur. Bədii ədəbiyyat davamlı şəkildə tarixi reallıqları öyrənməyin yeni vasitələrini tapır, həqiqətləri inikas etdirməyin fərqli üsullarını araşdırır. Məhz bu kimi müsbət xüsusiyyətlərinə əsasən, bədii ədəbiyyatdan tarix fənninin tədrisindəki müsbət təsirinin açıq-aydın görünməsi, dərsləklərdə ondan bu və ya digər dərəcədə istifadə öz əksini tapmışdır. Keçirilən mövzu ilə əlaqəli olan, onun tarixiliyini, məlumatlılığını artıran, onu dəstəkləyən, aydınlaşdıran parça və hissələr tarix fənni dərsləklərində öz yerini almışdır. Məsələn, 7-ci sinfin Azərbaycan tarixi dərslərində 4. **“Xürrəmilər hərəkatı. Babək”** mövzusunda Səid Nəfisinin “Azərbaycan qəhrəmanı Babək Xürrəmdin” əsərindən bir hissə verilmişdir: Xəlifə cəladı Babəkin əl-ayağını kəsməsini əmr etdi. Babək bir əlinin kəsildiyi zaman digər əli ilə öz qanını üzünə çəkdi. Xəlifə bu etdiyinin məqsəd və mənasını soruşanda Babək cavab olaraq dedi: “bədənimdən qan axıb gedən vaxt camaat deməsin ki, qorxudan Babəkin rəngi qaçıb” [1, s. 23]. Bu parçanın verilməsi ilə təhsilçilərdə Xürrəmilər hərəkatının qorxmaz başçısı Babəkin igidliyi, şəxsi keyfiyyətləri haqqında təsəvvürlər formalaşdırılır.

9. **“Slavyanların hücumu”** mövzusunda Bərdə faciəsindən bəhs edərkən Nizami Gəncəvinin şeirindən bir parça verilmişdir. Böyük Nizami Bərdəni belə vəsf etmişdir:

*Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
Yazında dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.
O yaşıl meşəsi cənnətə bənzər,
Şən atəklərinə bağlamış kövsər* [1, s. 41].

Bu bədii ədəbiyyat nümunəsi vasitəsi ilə təhsilçilərin slavyanların qarət üçün etdikləri bu yürüş zamanı Bərdəni hədəf seçmələrinin səbəbsiz olmadığını, həmin dövrün “Bərdəsi”nin zəngin qənimət mənbəyi hesab edilməsini daha da aydınlaşdırmış olurlar. Bu vasitə və ədəbi dil ilə şeirin axıcı üslubu sayəsində təhsilçilərin marağına toxunmağa da nail olmuş hesab olunur.

8-ci sinfin Azərbaycan tarixi dərslərində 24. **“Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Birləşdirmə Siyasəti”** mövzusunda fransız yazıçısı Jan Gevrin “Xacə şah” əsərindən bir hissə verilib: “Ağa Məhəmməd şah Qacar öz bacarığı və

iradəsi ilə şahlıq taxtına qədər yüksəlməyə nail oldu. Qacardan sonra varisləri ölkəni bir əsr yarım idarə etdilər. O, ədalətli şah idi. Eyni zamanda ətrafında olanlara qarşı daim şübhə içərisində idi. Lakin heç kəsi səbəbsiz olaraq narahat etməzdi. Qacar fəzil insan idi, daimi olaraq mütaliə ilə məşğul olardı. Öz dərin tarixi, ədəbi biliyi ilə insanları heyran edərdi. Ona görə də alimlər içərisində də hörmətli idi. Digər dinə mənsub olan şəxslərə qarşı güzəştli idi. Heç kimsəyə musəvi və isəviləri narahat etməyə icazə vermirdi. Hətta o, zərdüştilərə əziyyət verilməməsi ilə bağlı fərman da vermişdir. Bu fərmandan sonra cahil şəxslər zərdüştiləri incitməyə, narahat etməyə, onların işlərinə mane olmağa cəsarət etmədilər” [2, s. 133].

XVIII əsrin yarısından etibarən 50 ildən artıq tarixi dövrü əhatə edən romanda həm Cənubi, həm Şimali Azərbaycanda, həm də Fars vilayətlərində olan siyasi və ictimai proseslərdən, ən əsası Nadir şah, Ağa Məhəmməd şah Qacar kimi şəxsiyyətlərdən bəhs olunur. Verilən bu nümunədən aydın olduğu kimi, dərslər və dərslər vəsaitləri hazırlanarkən, tarix fənnini tədris edərkən bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etməyin vacibliyini, səmərəliliyini, üstünlüklərini dərk edən mütəxəssislər keçirilən mövzuya uyğun bu və ya digər əsərlərdən mətnlə bağlı hissələrə yer veriblər. Bununla da, təhsilçilərə öyrədilən mövzunu daha yaxşı dərk etməyə, mənimsəməyə şərait yaratmış olunur.

9-cu sinfin Azərbaycan tarixi dərslərində 16. **“Azadlıq Hərəkatının yeni mərhələsi”** mövzusunda M.Ə.Sabirdən iki şeir parçası verilmişdir:

*Fəhlə! Mənə bir söylə, nədən hörmətə olunsun?
Axır nə səbəb söz deməyə qüdrətə olunsun?
Əl çək, bala, dövlətlərə xidmətin olsun,
Az-çox sənə verdiklərinə minnətin olsun!
Bu cərx-fələk tərsinə dövrən edir imdi,
Fəhlə də özün daxili-insan edir imdi* [3, səh. 64].

Birinci şeirdə M.Ə.Sabir fəhlə həyatının ağırlığını özünəməxsus dillə əks etdirmişdir. Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda, xüsusilə sənayenin mərkəzi hesab olunan Bakıda fəhlələrin vəziyyəti, mənzil şəraiti olduqca pis gündə idi. Onlar neft mədənlərində, zavod və fabriklərdə 12-14 saat ərzində çox ağır vəziyyətdə işləyirdilər. Qarşılığında aldıkları əməkhaqqı isə heç qənaətbəxş deyildir. Eyni zamanda iş yerlərində

fəhlələr demək olar ki, hər gün ölüm təhlükəsi ilə üzləşirdilər. Bəxti gətirənlər isə bu təhlükədən şikəstliklə, yaralarla ötüşürdülər. Əlbəttə ki, bunun nə dərəcədə şanslı vəziyyət olduğunu demək olmaz. Aydın məsələdir ki, tibbi sığortadan da bəhs etməyə dəyməzdi. Var olan bu həqiqətlər xalqa M.Ə.Sabir tərəfindən bədii sözün gücü ilə çatdırılır.

*İştə Səttarxan, baxız, İrani ihya eylədi,
Türklük, iranlıq təklifin ifa eylədi,
Bir rəşadət, bir hünər göstərdi, dəva eylədi,
Dövlətin bir əynini dünyaya risva eylədi,
Qaçmayıb pərvanətək oddan, demə pərvanədir;
Afərinin himməti-valayı Səttarxanədir* [3, s. 67].

İkinci bədii ədəbiyyat nümunəsi Səttərxandan bəhs olunarkən verilmişdir. Burada şair Məhəmməd şahə qarşı mübarizə aparan Məşrutə inqilabının görkəmli şəxsiyyətlərindən, liderlərindən biri olan xalq qəhrəmanı Səttərxanı və onun fəaliyyətini xüsusilə dəyərləndirmişdir.

10-cu sinfin Azərbaycan tarixi dərslində **19. “Azərbaycan Atabəyləri dövləti”** mövzusunda Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasından bir parça verilmişdir. “Xosrov və Şirin” poeması Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə aid olan ikinci poemasıdır. Nizami Gəncəvi bu poemasını Atabəy Cahan Pəhləvana ithaf etmişdir. “Xosrov və Şirin” poemasında Məhəmməd Cahan Pəhləvandan başqa, Qızıl Arslan və III Toğrul haqqında da məlumat verilir:

*Dövrənin hakimi Atabəy bütün,
Kəmişdir dünyadan kökünü zülmün* [4, s. 83].

Atabəy Eldənizin ölümündən sonra taxta onun böyük oğlu Cahan Pəhləvan keçdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti illərində Eldənizlər dövləti siyasi, mədəni və iqtisadi cəhətdən daha da gücləndi. Dərslərdə verilən bu tarixi məlumatları təhsilalanlara ötürərkən istifadə olunan bədii ədəbiyyat nümunəsi vasitəsi ilə Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti illərindəki mövcud vəziyyətlə bağlı şagirdlərdə bu və ya digər dərəcədə təsəvvür formalaşır.

10-cu sinfin Azərbaycan tarixi dərslində **39. “Qarabağ xanlığı”** mövzusunda İbrahim Xəlil xanın qızı Ağabəyim ağanın şeiri mövzunun başlanğıc hissəsində verilmişdir:

*Mən aşiqəm qara bağ,
Qara salxım, qara bağ,
Tehran cənnətə dönsə,*

Yaddan çıxmaz Qarabağ [4, s. 171].

Ağabəyim ağanın bayatılarında daim Vətən həsrəti, nisgili duyulur. Qürbətdə yaşayan Ağabəyim naz-nemət içərisində yaşasa da, ürəyi daim vətəni üçün yanırdı. Ağabəyim ağanın bu halını görən Fətəli şah onun arzusu ilə valehedici bağ saldırır. Tehran şəhərindəki bu bağın düzəldilməsində məqsəd Ağabəyim ağanın könlünü xoş etmək idi. Ağabəyimin üzündə təbəssüm yaratmaq üçün bu bağda Şuşada bitən, əkilən ağaclardan, güllərdən, çiçəklərdən əkməyi tapşırır. Bəlkə Ağabəyimin Vətən həsrəti bir az azalar. Hətta bu bağın bağbanını da Şuşadan dəvət edirlər. Bağın adını **“Vətən bağı”** adlandıırırlar. Lakin Ağabəyim ağanın reaksiyası Fətəli şahın düşündüyünün əksinə olur. Belə ki, o, bunu bağda gəzərkən ağlamağa başlayır. Bunun səbəbi isə bu bağda öz vətəninə, **doğma Qarabağının** ətri duyulurdu. Dərslərdə verilmiş bu nümunədə Ağabəyim ağanın hiss və düşüncələrini, Vətən həsrətini ifadə etməklə təhsilalanlara müsbət tərbiyəvi hislər, vətənpərvərlik hisləri aşılır.

11-ci sinfin Azərbaycan tarixi dərslində **8. “Çarizmin milli qırğın siyasəti”** mövzusunda Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı illər” əsərindən bir parça verilmişdir:

“Novruz Kazım oğlu kəndi boşaltmaq məcburiyyətində qalanlara müraciət etdi: Biz onların önündən qaçdıqca daha çox cəsarətlənib, bizlərə qarşı amansız davranacaq, hörmət etməyəcəklər. Məhz onlar həmin ermənilər deyillərmi ki, keçən illərdə mən bir barmağımla göstəriş verəndə Qırxbulaq mahalına qaçanlar? Mən təkbəşinə erməni alaylarının önündə dayanıb, müdafiə edib, lazım gələrsə, can verəcəyəm” [5, s. 52].

Dərslərdə təhsilalanlara aşağıdakı biliklər təlqin edilir. 1905-ci ilin ilk vaxtlarında daşnaklar Bakıdakı millətlər içərisində müsəlmanların vəhşi insanlar olduqları fikrini iddia edərək təbliğatlar aparır, ortalığı qızıqsıdırmağa çalışırdılar. Hər kəs hiss edirdi ki, dəhşətli hansısa bir hadisə baş verəcək. Fevral ayının ilk günləri bir neçə azərbaycanlı milli müstəvi zəminində öldürüldü. Mühafizə işçiləri isə hadisələrə göz yumurdu. Bu da öz növbəsində, azərbaycanlıların silaha əl atması üçün təhrik planına uyğun hərəkət idi. Beləliklə, fevral ayının 6-da Bakı şəhərində qırğın başladı və fevral ayının 9-dək davam etdi. Hökumət tərəfindən silahla təmin

olunan daşnaklar yüzlərlə insanların qətlinə səbəb oldular. Evlər, mülklər qarət və talan edildi. Qubernator və mühafizə orqanları heç bir fəaliyyət göstərmədi. Əksinə, onlar qəsbkarların silahlanmasına kömək edir, imkan yaradırdılar. Bununla da heç bir şübhə qalmamışdır ki, bu hadisələr dövlətin əli ilə planlı formada baş vermişdir. Qırğın Bakı şəhəri ilə yanaşı, tez bir zamanda Azərbaycanın digər ərazilərinə də yayıldı. Ermənilər təkbəşinə mübarizəni davam etdirmək iqtidarında olmadıqlarını başa düşəndə rusların köməyi onlar üçün zərurətə çevrildi. Bu hadisələr zamanı ermənilərə qarşı mübarizə aparan igidlərimizdən biri də Novruz Kazım oğlu idi. 1905-ci ilin may ayının 31-də erməni dəstələri İrəvanın Gözəcik kəndinə olan hücumları zamanı o, erməni quldurları ilə savaşmışdır. Hər kəs kəndi tərk etdiyindən bir o qalmışdır. O, isə öz el-obasını tərk etməyəcəyini bildirmişdir. Silah-sursatı bitənədək düşmənlə döyüşmüşdür. Bu igid qoca erməni quldurlarına əsir düşdü. Sonda isə erməni keşişi onu öldürdü [5, s. 51].

Keçən əsr Azərbaycan nasirləri içərisində görkəmli yazıçı Məmməd Səid Ordubadi əhəmiyyətli mövqeyə sahibdir. Onun digər tarixi romanları kimi bu “Qanlı illər” adlı əsəri də tarixi faktların aydınlaşması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. 1911-ci ildə nəşr olunmuş bu tarixi roman XX əsrin ilk illərində baş verən hadisələrlə bağlı çox dolğun təsəvvür yaradır. Dərslərdə romanda haqqında bəhs olunan Novruz Kazım oğlundan da danışılır.

11-ci sinfin Azərbaycan tarixi dərslində **10. “Cənubi Azərbaycan XIX əsrdə”** mövzusunda iqtisadi vəziyyətdən bəhs edilərkən Zeynalabdin Mərağayinin “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” (Səyahətnaməyi İbrahim bəy) əsərindən bir hissə verilmişdir:

“Hər kəsə məlumdur ki, Marağa Azərbaycanın əsas, birinci şəhəridir. Marağa öz məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Şəhərin dörd bir tərəfi iki-üç ağac enində bağlarla əhatələnir. Həmin bağlarda ayrı-ayrı növləri olan meyvə ağacları və ən əsası üzüm vardır. Marağadan başqa ölkələrə çox miqdarda kişmiş, quru meyvə və s. göndərilir. Marağa vilayətinin əsas ticarət məhsulu quru meyvədir. Buranın əhalisi zəhmətkeş, tutumcul, əməksevər, əksəriyyəti isə düzgün insanlardır. Cığal, ziyanverən deyillər, bütün əhali qonaq-

pərvərdir. İstər qadınların, istərsə də kişilərin namusuna, abır-həyasına söz yoxdur” [5, s. 59].

Z.Mərağayinin ədəbiyyat tarixində 33 cildlik “İbrahim bəyin səfərnəməsi” “Səyahətnaməyi İbrahim bəy” əsəri kimi qalıb. Əsərdə açıq şəkildə İranın daxili vəziyyəti, ictimai-siyasi həyatı ifşa edilir. Həmçinin İranın geri qalması, fırıldaqçı mollalar, əhalinin savadsızlığı, onlar arasında yayılmış cəhalət, xürafat, məmur özbaşınalığı, onların əməlləri və s. kimi bu faktlar bütün çılpalığı ilə verilmişdir. Məhz ona görə də əsərin ilk nəşrlərində müəllifin adı çəkilmir. Əsərin adından da bəlli olduğu kimi əsas obraz İbrahim bəydir. Belə bir fərziyyədə vardır ki, İbrahim bəy bəlkə də Z.Mərağayinin özüdür. Belə ki, o, İranda gördüklərini, təcrübələrini əks etdirib. İbrahim bəy səyahətində İranın əyalətlərini, şəhərlərini gəzərkən gördüyü hadisələri, keçdiyi yerlərdəki vəziyyəti ifadə edir. Aydın məsələdir ki, burada əsas məqsəd tənqidi yolla İran camaatını oyandırmaqdır. Bu əsər hərtərəfli qamus olaraq XIX əsrdə İranın vəziyyətini, ümumi durumunu əks etdirir. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə əsər XIX əsr Cənubi Azərbaycanın konkret şəraitini, yaşayış tərzini öyrənmək üçün zəngin məlumatlarla təchiz olunmuş, tarixi mənbə olaraq istifadəyə uyğundur. Əsərin şagirdlərə yay tətilində oxunulmasını tapşırmaq da mümkündür.

11-ci sinfin Azərbaycan tarixi dərslində **11. “Cənubi Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Məşrutə hərəkəti”** mövzusunda Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanından bir hissə verilmişdir:

“Cənubi Azərbaycanın igid övladı Səttarxan ətrafındakılardan məsləhət gözləyirdi. O, heç vaxt özünü digərlərindən üstün tutmaz və heç zaman faytonla getməzdi. O, həmişə Bağırxanın hörmətini gözləyər, hər hansı bir məsləhət üçün yanına gedərdi. Mühüm məsələni həll etməyə başlamazdan, vacib cavabları deməzdən əvvəl əllərini bığlarına və başına çəkərdi. Heç bir qorxulu hadisələr belə onun təmkinini, ağırlığını pozmazdı. Əhatəsində olanlara özünün dar gün dostu olduğunu daim xatırladardı. Geyimi hər zaman təmiz və səliqəli olar, üzərində silah gəzdirdi. Onun evinin görüntüsü olduqca sıradan və fəqir vəziyyətdə idi. Evi ilə birlikdə evdəki əşyaları da çox sadə idi. Səttərxanın bu sadəliyi

digər dövlətlərdən gəlmiş qəzet işçilərini heyratləndirirdi” [5, s. 64].

Beləliklə, bütün deyilənlərdən belə qənaətə gəlirik ki, bədii ədəbiyyatın cəmiyyət, eyni zamanda ictimai həyatın tərkib hissəsi olmasını aydın başa düşən müəllimlər yeri gəldikdə bədii ədəbi nümunələrdən məqsədəuyğun şəkildə faydalana bilirlər. Bu faktın fərqləndirici olan dərslər müəllifləri də tarix fənni kitablarının hazırlanmasında bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə etmişdirlər. Belə ki, tarix müəllimləri yalnız dərslərdə verilmiş nümunələrdən deyil, özü uyğun hesab etdiyi bu və ya digər bədii əsərdən faydalana bilirlər. Bu yolla müəllimlər təhsilalanları elmi faktlarla əhatələməkdən fərqli olaraq, həm də onlarda bəhs olunan hadisənin baş verdiyi dövrlə bağlı daha zəngin və aydın təsəvvür yaratmış olacaqdır. Dərslərdən kənar, əlavə nümunələrin çəkilməsi zamanı riayət edilməli bəzi qaydalar da mövcuddur. Bununla da tarix dərslərində bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadə edilməsinin çoxsaylı müsbət cəhətlərini göz önünə alaraq tarix dərslərində yer alan nümunələrin zəruriliyini bir daha təsdiq etmiş olarıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, ümumtəhsil məktəblərinin VII-XI sinifləri üçün dərslik. Bakı, 2017, 2018, 2019.
2. Cəbrayilov İ. Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası. Bakı, 2006.
3. Cəfərov N. Tarixin tərcümeyi-halı. Bakı, 2014.
4. Cəlilov A. Azərbaycan tarixinin interaktiv təlim metodları ilə tədrisində şagirdlərdə tarixi anlayışların formalaşdırılması. Bakı, Nurlan, 2006.
5. Əmirov M. Orta məktəbdə tarixin tədrisinin aktual problemləri. Bakı, 2009.
6. Əmirov M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal interaktiv təlimi metodikası. Bakı, 2011.
7. Fəal təlim (təlimatçılar və müəllimlər üçün vəsait). Azərbaycan Respublikası Təhsil Na-

zirliyi. Bakı, Təhsil, 2003.

8. İsayeva T. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində mətn üzərində işin təşkili (V-XI siniflər üzrə). Bakı, 2009.
9. Kərimov Y. Təlim metodları. Bakı, Çayıoğlu, 2007.
10. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. Bakı, Kövsər, 2008.
11. Quliyev M. Tarixin tədrisində problemli təlim. Bakı, Maarif, 1978.
12. Lisova K. Tarix dərslərində sənədlərdən istifadə. Xalq təhsili. 2001, № 5.
13. Mehdiyev Ə. Tarixin tədrisinin metodikasına dair. Bakı, Maarif, 1958.
14. Məlikov R., Nəzərli T. Tarixin interaktiv təlimi (müəllimlər üçün metodiki vəsait). Bakı, Çayıoğlu, 2002.
15. Məmmədova M. Elektron mühazirə mətnləri. Mühazirə 11-13.
16. Məmmədova M. Tarixin tədrisinin aktual problemləri. Bakı, 2015.
17. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı, Təhsil, 2006.
18. N. Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi”. Bakı, 2004.
19. Ümumi tarixi (ümumtəhsil məktəblərinin VI-XI sinifləri üçün dərslik). Bakı, 2017, 2018, 2019.
20. Vaganov Y.V. Tarix dərslərində xatirələr. 1989, № 4.
21. Vagin A.A. Orta məktəbdə tarixin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1973.
22. Veyisova Z. Fəal dərslərin aparılması üzrə tövsiyələr. Bakı, Norveç Qaqınlar Şurası, 2004.
23. Veyisova Z. Fəal interaktiv təlim (müəllimlər üçün vəsait). Bakı, Unisef, 2007.
24. Veyisova Z. Məktəb müəllimləri üçün fəal təlim metodlarına giriş kursu (təlimçilər üçün metodiki vəsait). Bakı, Unisef, 2004.
25. Ziyadoğlu R., Musayev D. Məktəbdə tarixin interaktiv təlim problemləri. Tarix, insan və cəmiyyət. 2006, №. 1 (2).